

Het pluralisme van theorieën en van werkprogramma's: een kommentaar op Lammers

door R. Wippler

De discussies in de Nederlandse en de Duitse sociologie hebben in de laatste jaren de indruk doen ontstaan dat de sociologie door een permanente richtingenstrijd beheerst wordt (bijv. Nooij 1972). De sociologie toont zich aan de belangstellende als een gebied waarin talrijke stromingen of richtingen naast elkaar bestaan of met elkaar in strijd zijn. Dit beeld van de sociologie blijkt zo zeer ingeburgerd te zijn dat een toelichting bij het gebruik van de termen 'stroming' of 'richting' schijnbaar overbodig is. De gedachte van meerdere richtingen in de hedendaagse sociologie is kort geleden weer eens door Lammers (1973) aan de orde gesteld in verband met de vraag naar de professionele vereisten van een sociologie-opleiding.

Het artikel van Lammers vormt het uitgangspunt voor de onderstaande overwegingen. Mijn bedoeling is aan te tonen dat Lammers' betoog enerzijds belangrijke onduidelijkheden bevat, anderzijds onvolledig is wat de vereisten voor een verantwoorde opleiding betreft. Mijn stelling is dat, indien deze onduidelijkheden niet opgehelderd en deze onvolledigheden niet aangevuld worden, de voorstellen van Lammers in een opleiding zullen resulteren die een vruchtbare ontwikkeling van de sociologie in de weg staat. Mijn betoog betreft dus de – zoals funktionalisten zouden zeggen – niet-bedoelde konsekventies van die voorstellen voor het functioneren van de sociologie als wetenschap. Ik beperk mijn kritiek tot de twee eerste van de door Lammers genoemde professionele vereisten. Wat de derde en vierde eis betreft ben ik het met Lammers eens en ik deel ook zijn opvatting dat ondanks de aanwezige verschillen onder professiegenoten 'een redelijke mate van consensus omtrent aard en inhoud van een wetenschappelijke opleiding' best mogelijk is.

Vormen van pluralisme in de sociologie

In zijn betoog gebruikt Lammers een hele reeks van termen om tot uitdrukking te brengen dat er in de sociologie verschillende richtingen bestaan. Hij heeft het over 'zienswijze op aard en inhoud van de sociologie' en over 'perspektieven' (p. 73), over scholen en modellen of over 'paradigmata' in de betekenis van Thomas Kuhn (p. 74), over werkelijkheidsconcepties (p. 75), optieken en benaderingen (p. 76), maatschappijvisie en denktrant (p. 77) of over sociologieconcepties (p. 81). Ook suggereert hij dat er binnen enkele hoofdparadigmata nog subparadigmata te onderscheiden zijn (p. 79).

Ik veronderstel dat Lammers deze rijkdom aan synoniemen niet uit puur stilistische overwegingen invoert. Het lijkt me veeleer waarschijnlijk dat hij via de meerduidigheid van de gehanteerde terminologie tot uitdrukking wil brengen hoe moeilijk het is eenduidig aan te geven met betrekking tot welke zaken nu eigenlijk van stromingen of richtingen sprake is. Vast

staat alleen dat er met betrekking tot het vak en de opleiding bepaalde vormen van *pluralisme* in discussie zijn. De vraag blijft dan onder welk gezichtspunt(en) in de sociologie van 'richtingen' gesproken kan worden.

Ik meen dat momenteel in de internationale discussie tenminste drie zaken in verband met het pluralisme in de sociologie aan de orde worden gesteld;

ik zou deze (1) pluralisme van wetenschapsprogramma's, (2) pluralisme van theoretische orientaties en (3) pluralisme van theorieën willen noemen.

(1) *Pluralisme van wetenschapsprogramma's* – Het gaat hier om de vraag

welke taak voor een wetenschapper als centraal beschouwd wordt en daarmee samenhangend ook om de vraag welke maatstaven gebruikt worden om sociologiebeoefening te beoordelen. Bij dit soort pluralisme zijn niet zo zeer de wetenschappelijke activiteiten binnen een bepaalde discipline in het geding maar wetenschapsbeoefening als geheel. Volgens mij is er momenteel in de sociale wetenschappen van een drietal werkprogramma's sprake.

Ten eerste *het empirisch-theoretische programma*. In dit programma is het

doel van wetenschapsbeoefening het opstellen van ware theorieën met een hoog informatiegehalte, d.w.z. het bevorderen van de groei van de kennis omtrent een bepaald gebied van de werkelijkheid. Groei van de kennis wordt in dit verband als een voorwaarde gezien voor een vergroting van speelruimte van rationeel menselijk handelen aangezien ware en informatie

theorieën ons in staat stellen op de waarschijnlijke gevolgen van alternatieve gedragswijzen te anticiperen. Ten tweede *het filosofisch-kritische programma*

dat het formuleren en beargumenteren van richtlijnen voor het handelen als doel van wetenschapsbeoefening beschouwt. De

relevante argumenten worden soms, zoals bij de 'Frankfurter Schule', aan de historische ontwikkeling ontleend (bijv. de 'Geschichtsphilosophie in

praktischer Absicht' die Habermas bepleit; zie Habermas 1967, 180; Pilot 1968), maar zij kunnen o.a. ook aan de filosofische anthropologie of de

dieptepsychologie worden ontleend (bijv. Erich Fromm of Herbert Marcuse). Het evalueren van datgene wat we reeds over de werkelijkheid weten

heeft in dit programma prioriteit boven het vermeerderen van onze kennis. Het derde zou men *het praxeologische programma* kunnen noemen. Wat

de praxeologie, d.w.z. de leer van het toepassen van kennis betreft is het doel van wetenschappelijke activiteit het ontwerpen van handelingstrategieën

op basis van bepaalde doelvoorstellungen en van de beschikbare (wetenschappelijke) kennis. Bij dit actie-perspektief wordt systematisch

gebruik gemaakt van de resultaten van zowel het empirisch-theoretische als het filosofisch-kritische werkprogramma.

M.i. zijn met deze drie wetenschapsprogramma's de voornaamste nu aanwezige doelstellingen voor de beoefening van de sociale wetenschappen aangegeven. Het pluralisme van mogelijke wetenschapsidealen bevindt zich

op een meta-wetenschappelijk niveau. Men zou deze vorm van pluralisme ook buitenwetenschappelijk kunnen noemen aangezien hierbij de wetenschapsbeoefening zelf in het geding is (Klima 1971, 208).

(2) *Pluralisme van theoretische orientaties* – Binnen het empirisch-theoretische wetenschapsprogramma staat, zoals gezegd, het opstellen van ware en informatieve theorieën en het elimineren van onware theorieën centraal. Onder 'theorie' verstaat men in dit kader een stelsel van uitspraken waaruit weerlegbare uitspraken af te leiden zijn. In de sociologie beschikken we slechts over weinig theorieën die aan deze omschrijving voldoen. In de huidige situatie kunnen de meeste theoretische uitsprakenstelsels beter als *aanzetten tot* ware en informatieve theorieën beschouwd worden. In tegenstelling tot theorieën in de strikte betekenis zijn zij nog niet volledig uitgewerkt: vermoede relaties tussen verschijnselen zijn nog niet gespecificeerd, begrippen niet gedefinieerd of de logische relaties tussen verschillende uitspraken is nog onbepaald. Clusters van zulke *partieel uitgewerkte uitsprakenstelsels* noem ik *theoretische orientaties*. Bij het pluralisme van theoretische orientaties gaat het dus om een verscheidenheid van aanzetten tot theorievorming binnen het empirisch-theoretische wetenschapsprogramma. Wanneer in de sociologie van stromingen of scholen gesproken wordt is het meestal in de betekenis van deze vorm van pluralisme.

De omstandigheid dat er bij de diverse pogingen om een systematisch overzicht van de voornaamste theoretische orientaties te geven telkens andere indelingskriteria gehanteerd worden draagt m.i. in belangrijke mate bij tot de verwardheid van alle 'stromingen'-diskussies. Tenminste een viertal indelingskriteria is in omloop. Theoretische orientaties kunnen verschillen (a) naar de klasse van objecten waarover theoretische uitspraken worden gedaan, (b) naar de klasse van kenmerken die in de uitspraken opgenomen zijn, (c) naar bepaalde technieken van dataverzameling en -analyse die bij voorkeur gebruikt worden en (d) naar hun ontstaansgeschiedenis of hun regionale concentratie (bijv. Chicago School, West Coast Approach). Voor een klassifikatie van theoretische orientaties zal men steeds gebruik moeten maken van een combinatie van deze indelingskriteria. Uitgaande van deze gedachte kom ik tot een indeling van drie hoofdrichtingen binnen de hedendaagse sociologie als empirisch-theoretische wetenschap: de *funktionalistische of systeem-orientatie*, de *behavioristische of gedrags-theoretische orientatie* en de *symbolisch-interaktionistische of interpretatieve orientatie*.

(3) *Pluralisme van theorieën* – Van theorieënpluralisme is sprake wanneer uit verschillende theoretische stelsels identieke empirische voorspellingen afgeleid kunnen worden en de betreffende alternatieve theorieën bovendien assumpties bevatten die met elkaar logisch in strijd zijn (Klima 1971, 198–

199). Als twee theorieën op deze wijze strijdig zijn moet tenminste één van beide theorieën onwaar zijn. Een dergelijke concurrentie tussen twee theorieën laat zich aanschouwelijk maken door de voorstelling van twee kaarten die van hetzelfde gebied tegenstrijdige afbeeldingen geven (Radnitzky 1971, 136). Aan het pluralisme van theorieën in deze strikte betekenis wordt echter in de sociologische leerboeken haast geen aandacht besteed. Gezien de slechts partiële uitwerking van de meeste theoretische stelsels in de sociologie is ook nauwelijks iets anders te verwachten; uit gedeeltelijk uitgewerkte (of ten dele onbepaalde) stelsels kunnen immers geen uitspraken afgeleid worden die met de gegeven omschrijving van theorieënpluralisme overeenkomen.

Implicaties voor een verantwoorde opleiding

Het onderscheid tussen verschillende vormen van pluralisme dat ik zojuist heb besproken is maar ten dele terug te vinden in de relevante literatuur over stromingen in de sociologie. M.i. behandelen Habermas (1965) en Fijalkowski (1967) het pluralisme van wetenschapsprogramma's, terwijl Wallace (1969) en Wilson (1970) het pluralisme van theoretische orientaties op het oog hebben. Bij Wagner (1963) en Nooij (1972) lopen deze twee vormen van pluralisme door elkaar heen. Uit de door Lammers aangehaalde voorbeelden blijkt dat ook hij het pluralisme van wetenschapsprogramma's niet onderscheidt van de verschillende theoretische orientaties binnen de empirisch-theoretische sociologie, ook al kan zijn suggestie dat 'paradigmata op het hoogste niveau van abstraktie vermoedelijk stoelen op nogal uiteenlopende wetenschapsopvattingen' (p. 81) in die richting geïnterpreteerd worden.

Is echter het onderscheiden van deze vormen van pluralisme belangrijk genoeg om er zo veel woorden over te verliezen? Ik meen van wel, met name wat de implicaties er van voor Lammers' voorstellen voor een verantwoorde opleiding betreft. Als men zijn pleidooi voor een 'polyparadigmatische opleiding' op het pluralisme van wetenschapsprogramma's betreft blijkt dat het hier minder om concurrerende dan om elkaar aanvullende werkprogramma's gaat. Het opstellen van ware en informatieve theorieën, het kritisch analyseren van doelstellingen voor sociaal handelen en het ontwerpen van handelingstrategieën is een drietal activiteiten waarvoor zonder twijfel in elke sociologische opleiding een training moet worden gegeven. Als drie verschillende programma's voor wetenschappelijke activiteit zouden zij m.i. ook beter als drie verschillende studie-onderdelen gepresenteerd kunnen worden omdat een gelijktijdige behandeling van de verschillende werkprogramma's alleen maar verwarring wekt. In concreto betekent dit een modifikatie van Lammers' eerste algemene vereiste van

een verantwoorde sociologie-opleiding in de volgende richting:

Vereiste 1a – Een verantwoorde opleiding dient naast het hoofdvak empirisch-theoretische sociologie ook een grondig training in de sociale filosofie en in de leer van het toepassen van wetenschappelijke kennis (praxeologie) te bevatten.

Voorzover in een latere fase van de opleiding sprake is van een keuze tussen de drie programma's van wetenschappelijke activiteit betekent dit een keuze voor een bepaalde beroepsrol, bijv. voor die van wetenschapsbeoefenaar, kritisch intellectueel en beleidsvoerder of -adviseur. Dit leidt tot een modifikatie ook van Lammers' tweede vereiste.

Vereiste 2a – In een verantwoorde opleiding moet de student, indien hij dat wenst, zich in een latere fase van de studie kunnen specialiseren in richting van de door hem geamibiëerde beroepsrol.

Niet alleen wat het pluralisme van wetenschapsprogramma's betreft is een herformulering van de door Lammers bepleite voorstellen op zijn plaats, maar ook wat betreft het pluralisme van theoretische orientaties in de sociologie. Bij de laatstgenoemde vorm van pluralisme gaat het, evenals bij het pluralisme van theorieën in de strikte betekenis, om uitsprakenstelsels met een kognitieve pretentie. Zowel theoretische orientaties als uitgewerkte theorieën beogen ons te informeren over een bepaalde sektor van de werkelijkheid. Er bestaat echter een belangrijk verschil tussen concurrerende theoretische orientaties en concurrerende theorieën. De concurrentie van uitgewerkte theorieën zal op den duur er toe leiden dat één van beide theorieën weerlegd wordt of dat de theorie met het geringere informatiegehalte overbodig wordt (zie Klima 1971). Het elimineren van onware theorieën en het vervangen van theorieën met een laag informatiegehalte door theorieën met een hoog informatiegehalte betekent een bijdrage tot de groei van onze kennis.

De concurrentie van theoretische oriëntaties of 'theoretische Ansätze' heeft daarentegen andere consequenties. De omstandigheid dat in dergelijke uitsprakenstelsels sommige begrippen of relaties niet nader bepaald zijn maakt een strikte afleiding van weerlegbare uitspraken en daarmee een systematische correctie onmogelijk; ook over het informatiegehalte van sommige uitspraken kan dan niets gezegd worden. Gezien de onmogelijkheid, bij de concurrentie tussen theoretische orientaties waarheid en informatiegehalte als regulatieve ideeën (zie Ultee 1973) te laten fungeren en daarmee de vermeerdering van onze kennis te bevorderen, is het meer op zijn plaats in verband met theoretische orientaties van *pseudopluralisme* te spreken (Klima 1971, 200).

In de moderne wetenschapsleer wordt theorieënpluralisme als een belangrijke voorwaarde voor de vooruitgang van wetenschappelijke kennis be-

schouwd (Feyerabend 1968; Spinner 1971; Radnitzky 1971). Daarentegen is pseudopluralisme een belemmering voor de groei van kennis (Klima 1971, 202 e.v.), ook al was het alleen maar omdat elke nog zo twijfelachtige aanzet tot theorievorming, wegens de onmogelijkheid van zijn weerlegging qua aanzet, steeds maar bewaard blijft en zodoende een ballast vormt voor o.a. een verantwoorde opleiding.

Wat betekenen de voorgaande overwegingen voor de vereisten van een verantwoorde opleiding? M.i. zou aan het kennismaken met uitgewerkte theorieën prioriteit verleend moeten worden boven het kennismaken met de verschillende theoretische orientaties die immers slechts 'theorieën in wording' zijn. Deze opvatting komt echter niet overeen met de praktijk van de sociologie-opleiding aan de meeste universiteiten waar juist de verschillende orientaties steeds meer aandacht verkrijgen. Een overzicht van de verschillende 'theoretische Ansätze' lijkt mij in een opleiding slechts dan vruchtbaar als hieraan verbonden wordt een intensieve training in het uitwerken of expliciteren van vage uitsprakenstelsels om zodoende een correctie van onware en een vergelijking van alternatieve theoretische stelsels mogelijk te maken. Op deze wijze kan een begin gemaakt worden met de explicatie of het uitwerken van theoretische orientaties tot ware en informatieve theorieën – een taak waarvoor zich m.i. sociologen in toenemende mate gesteld zullen zien.

In termen van Lammers' opleidingsvoorstellen betekent dit:

Vereiste 1b – In een verantwoorde opleiding dient een overzicht gegeven te worden van de voornaamste theoretische orientaties in de sociologie, zoals de de funktionalistische of systeem-orientatie, de behavioristische of gedragstheoretische orientatie en de symbolisch-interaktionistische of interpretatieve orientatie; aan dit overzicht dient een intensieve training in het expliciteren van partieel uitgewerkte uitsprakensystemen verbonden te worden.

In de toekomst zal dan moeten blijken of het langs deze weg mogelijk is de funktionalistische orientatie uit te werken tot theorieën van specifieke systeem-processen, de behavioristische orientatie tot een algemene gedragstheorie en de symbolisch-interaktionistische orientatie tot een theorie van het betekenisbeschrijven in interaktiesituaties. Pas dan zou ook de vraag beantwoord kunnen worden of, zoals beweerd wordt (Opp 1972), de verschillende aanzetten tot theorievorming tot een algemene gedragstheorie gereduceerd kunnen worden.

De gedachte dat de student in een 'polyparadigmatische opleiding' een keuze moet maken met welk paradigma hij verder wil gaan vereist eveneens kommentaar. Hoewel Lammers beweert dat het 'geen simpele kwestie van smaak' betreft (p. 76) gebruikt hij formuleringen die wel degelijk in

deze richting wijzen ('welke optiek je ligt', 'welke benadering het beste bevalt'). In verband met het pluralisme van wetenschapsprogramma's heb ik reeds betoogd dat een keuze berust op de keuze van de beroepsrol die men ambieert. Met betrekking tot het pluralisme van theoretische orientaties kan een keuze niet veel meer betekenen dan het kenbaar maken van een preferentie voor een bepaald onderwerp van studie of een bepaald objektgebied waaraan in de betreffende orientatie aandacht is besteed, een preferentie bijv. voor het gedrag van personen of voor de werking van sociale systemen, voor economische instituties of voor politiek handelen. Men kiest daarmee voor een probleemgebied waarop aanzetten tot theorieën uitgewerkt moeten worden. De keuze van een bepaald objektgebied als gevolg van een preferentie voor een theoretische orientatie impliceert echter niet dat men zich voorgoed tot die orientatie kan beperken aangezien hetzelfde probleem vanuit verschillende orientaties bestudeerd kan worden. Tot welk resultaat het werk op het gekozen gebied zal leiden is moeilijk van tevoren te bepalen. Of, om de termen van Lammers te gebruiken, welke verklaringskracht en welke waardeimplicaties een theoretische orientatie heeft kan pas na explikatie van de betreffende uitspraken vastgesteld worden. Verklaringskracht en waardegehalte kunnen dan ook nauwelijks als keuzekriteria voor de keuze tussen theoretische orientaties gehanteerd worden omdat deze orientaties ten dele nog niet geëxpliciteerd zijn. Om dezelfde reden is het door Lammers genoemde criterium 'maatschappelijk effect' niet erg bruikbaar voor een keuze tussen verschillende theoretische orientaties; trouwens ook na explikatie van de betreffende uitspraken blijft het bepalen van hun maatschappelijk effect een moeilijke taak aangezien uit theorieën met een hoog informatiegehalte een niet te voorspellen aantal konsekwenties af te leiden is (Albert 1973, 21). Tevens mag men in dit verband de omstandigheid niet uit het oog verliezen dat ook inhoudelijk lege en onware uitspraken een aanzienlijke maatschappelijke invloed kunnen uitoefenen, zoals o.a. Topitsch overtuigend heeft aangetoond (Topitsch 1960; Degenkolbe 1965).

De voorgaande overwegingen leiden ook in dit verband tot een, zij het enigszins triviale herformulering van Lammers' tweede eis voor een goede opleiding.

Vereiste 2b – In een verantwoorde opleiding moet de student, indien hij dit wenst, de mogelijkheid geboden krijgen een bepaald probleemgebied voor diepergaande studie te kunnen kiezen; hierbij dient het kennismaken van bestaande en het uitwerken van nieuwe theorieën betreffende de gestelde problemen centraal te staan.

Konklusies

Als uitgangspunt voor mijn kritiek op de door Lammers geformuleerde eerste twee algemene vereisten van een verantwoorde sociologie-opleiding heb ik een precisering van de gangbare voorstellingen omtrent 'stromingen in de sociologie' gekozen. Deze precisering heb ik getracht te bereiken door een drietal vormen van pluralisme te onderscheiden, te weten het pluralisme van wetenschapsprogramma's, het pluralisme van theoretische orientaties en het pluralisme van theorieën in de strikte betekenis. Bij de uitwerking van dit onderscheid bleek dat de verhouding van de verschillende wetenschapsprogramma's tot elkaar *komplementair* en die van theorieën in de strikte betekenis *konkurrerend* is terwijl theoretische orientaties *wederzijds bevruchtend* werken wat betreft het zoeken naar oplossingen voor specifieke problemen op een bepaald objectgebied. Het onderscheiden van vormen van pluralisme stelde mij dan in staat het voorstel van Lammers zowel te corrigeren als ook aan te vullen.

Met betrekking tot het pluralisme van wetenschapsprogramma's heb ik er voor gepleit in de opleiding naast het hoofdvak een vaste plaats te reserveren voor zowel de sociale filosofie als voor de leer van het toepassen van kennis (*praxeologie*). Naar aanleiding van het pluralisme van theorieën in de strikte betekenis heb ik er op gewezen dat de concurrentie van alternatieve theorieën, mits georganiseerd volgens bepaalde regels, een belangrijke voorwaarde voor de groei van kennis vormt. Problematisch bleek vooral het pluralisme van theoretische orientaties te zijn. Wanneer in een opleiding de verschillende orientaties naast elkaar blijven staan zonder dat tegelijkertijd een poging wordt ondernomen om via explicatie tot eliminatie van onware en niet-informatieve uitspraken te komen, betekent dit niet veel meer dan het reproduceren van een pseudo-pluralisme waardoor eerder een bijdrage tot stagnatie dan tot groei van de kennis geleverd zal worden. Om deze ongewenste toestand te vermijden heb ik gepleit voor een intensieve training in het expliciteren van partiëel uitgewerkte of vage uitsprakenstelsels als belangrijk onderdeel van de opleiding.

Het realiseren van dit voorstel zal echter in de praktijk niet altijd meevallen. Aangezien bij een concurrentie van wetenschappelijke ideeën niet alleen cognitieve argumenten maar ook praktische belangen een rol spelen (Klima 1971, 201) is enige weerstand tegen de taakstelling van explicatie te verwachten. Immers, de vaagheid van uitspraken zal niet alleen als een tekortkoming gezien worden maar kan ook gebruikt – of beter misbruikt – worden om zich tegen kritiek af te schermen.

Geraadpleegde literatuur

Albert, H., 'Aufklärung und Steuerung. Gesellschaft, Wissenschaft und Politik

- in der Perspektive des kritischen Rationalismus', *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde der Universität Mannheim* 22 (1973) 1, pp. 11–26.
- Degenkolbe, G., 'Über logische Struktur und gesellschaftliche Funktionen von Leerformeln', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 17 (1965), pp. 327–338.
- Feyerabend, P. K., 'Outline of a Pluralistic Theory of Knowledge and Action', in: S. Anderson (ed), *Planning for Diversity and Choice* (Cambridge, Mass. 1968), pp. 275–284.
- Fijalkowski, J., 'Methodologische Grundorientierungen soziologischer Forschung', in: *Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden* (München 1967), pp. 131–162.
- Habermas, J., 'Erkenntnis und Interesse', *Merkur* 19 (1965), pp. 1139–1153.
- Habermas, J., *Zur Logik der Sozialwissenschaften* (Tübingen 1967).
- Klima, R., 'Theorienpluralismus in der Soziologie', in: A. Diemer (Hrg), *Der Methoden- und Theorienpluralismus in den Wissenschaften* (Meisenheim 1971), pp. 198–219.
- Lammers, C. J., 'De professionele vereisten van een sociologische opleiding', *Sociologische Gids* (1973), pp. 73–87.
- Nooij, A. T. J., 'Richtingen in de methodologie en de keuze van pretenties', *Sociologische Gids* (1972), pp. 229–238.
- Opp, K.-D., *Verhaltenstheoretische Soziologie*, (Hamburg 1972).
- Pilot, H., 'Jürgen Habermas' empirisch falsifizierbare Geschichtsphilosophie', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 20 (1968), pp. 288–308.
- Radnitzky, G., 'Theorienpluralismus – Theorienmonismus: einer der Faktoren, die den Forschungsprozess beeinflussen und die selbst von Weltbildannahmen abhängig sind', in: A. Diemer (Hrg), *Der Methoden- und Theorienpluralismus in den Wissenschaften* (Meisenheim 1971), pp. 135–184.
- Spinner, H. F., 'Theoretischer Pluralismus. Prolegomena zu einer kritizistischen Methodologie und Theorie des Erkenntnisfortschritts', in: H. Albert (Hrg), *Sozialtheorie und soziale Praxis* (Meisenheim 1971), pp. 17–41.
- Topitsch, E., 'Über Leerformeln. Zur Pragmatik des Sprachgebrauchs in Philosophie und politischer Theorie', in: E. Topitsch (Hrg), *Probleme der Wissenschaftstheorie* (Wien 1960), pp. 233–264.
- Ultee, W. C., 'De praktijk van de sociologie en het laten vallen van inhoud als regulatief idee', wordt binnenkort in een Nederlands vaktijdschrift gepubliceerd.
- Wagner, H. R., 'Types of sociological Theory: toward a system of classification', *American Sociological Review* 28 (1963), pp. 735–742.
- Wallace, W. L., *Sociological Theory*, (London 1969).
- Wilson, T. P., 'Normative and Interpretive Paradigms in Sociology', in: J. D. Douglas (ed), *Understanding Everyday Life* (Chicago 1970), pp. 57–79.